

Az elfelejtett Magyarország.

Azok a háborúk, melyek a XVI. és XVII. században hazánk területén lezajlottak, élénk érdeklődést váltottak ki Franciaországban. Ennek az érdeklődésnek kielégítése végett e korban, különösen a XVII. században, francia nyelven sok magyar vonatkozású történeti, földrajzi, hadászati, szépirodalmi s egyéb kisebb-nagyobb munka jelent meg a francia olvasóközönség számára. Ebben az időszakban Magyarország nem volt tehát *terra incognita* Franciaországban. Egyes fontos hadi eseményeknek, mint a szentgotthárdi ütközet vagy Budavár visszavétele, ott is visszhangja támadt, s a magyarság vezető férfiainak: Bethlen Gábornak, Zrínyi Miklósnak, Thököly Imrének, II. Rákóczi Ferencnek neve nem volt ismeretlen a franciák előtt.

A szatmári békével hazánk megszűnik hadszíntér lenni s történetében egy nyugodt, eseménytelen, szürke korszak következik be, nincs benne lendület, hősiesség, nagyratörés, az egyetlen nagyszabású esemény, melynek a híre a magyarsággal kapcsolatban Európa-szerte elterjedt, a pozsonyi országgyűlés *Moriamur pro rege nostro*-jelenete. A kétszázéves harcban elgyengült és megfogyatkozott magyar nép beletörődött sorsába. Hiányzott belőle az erő és az ellenálló képesség, hogy szembe szálljon Ausztria önkényes és központosító törekvéseivel. Ha a papíron nem is, a valóságban Magyarország elveszti állami önállóságát, az osztrák birodalom gyarmatszerű tartományává lesz s mint ilyen egyre inkább háttérbe szorul és elhomályosul az európai köztudatban. Ekkor hangzik el Herdernek a magyarság jövőjére vonatkozó vésztes jóslata, mely szerint az ellenséges idegen népek: a szlávok, németek és oláhok közé ékelt magyar népre szomorú sors vár, előbb-utóbb nyomtalanul el fog tűnni a nemzetek sorából.

Nem csoda tehát, ha a XVIII. században Franciaországban is a magyarok iránt való érdeklődésnek csak gyér nyomaival találkozunk. Ott is mint máshol, elfelejtenek bennünket, nem törődnek velünk. Ritka, mint a fehér holló az olyan francia író, mint Voltaire, aki egyik művében meglepő részvéttel és megértéssel így ír rólunk: „Mindazok közül a népek közül, melyek e történelemben elvonultak szemünk előtt, egy sem volt olyan szerencsétlen, mint a magyarok. Elnéptelenedett, a katolikus és protestáns párt s egyéb pártok között megosztott országukat egy időben török és német hadseregek tartották megszállva.... Hiába helyezett el a természet ebben az országban aranybányákat, hiába vannak nagyszerű gabonatermő földjei és szőlői, hiába vannak erős, jó alakú és eszes férfiai, sivataggá vált, városai rombadóttek, mezeinek egy részét birtokosaik fegyverrel kezükben művelték, lakosai

gabonájukkal s állataikkal földbe vajt falvakba temetkeztek el, nem maradt fenn más, mint körülbelül száz vár, melyeket tulajdonosaiknak állandóan a törökök és németek ellen kellett védelmezniök.”

A Magyarország iránt tanúsított közöny annál szembetűnőbb, mert ebben az aránylag békés, kozmopolita korban megenyhülnek a népeket elválasztó politikai, vallási, nyelvi stb. ellentétek, egymás megismerésének és megértésének vágya hatja át őket és ezért jelentékenyen megnövekszik az intellektuális és arisztokratikus utazások száma. A polgárság egyelőre nem engedi meg magának ezt a fényűzést, az utazók leginkább írók, tudósok, szép-lelkek, művelődni vágyó nemesek, főképp főúri ifjak, akik nevelők és szolgák kíséretében járják a világot. Különösen az angol arisztokrácia körében divatos az európai körutazás, a „grand tour“. Párizs — Turin — Flórenc — Róma — Nápoly — Venlece — Bécs — a Rajnavidék — Németalföld: e körút fő állomásai. Az angolok példáját többé-kevésbé eltérő programmal német, francia, sőt cseh, lengyel, magyar arisztokraták is követik, azok is ajánló levelekkel felszerelve s gyakran egyetemi tanulmányokat végezve beutazzák a nyugat-európai országokat. A közlekedési eszközök és vendégfogadók mai szemmel nézve a XVIII. században bizony elég kezdetlegesek és sok panasz hangzik el ellenük. A régi időkhöz képest azonban a haladás kétségtelen. Az utasoknak már nem kell lóháton kocogniok, mert a postakocsiközlekedés a XVII. századtól kezdve Nyugat-Európában általánossá válik. Aki pedig a maga kocsiját akar utazni, az a lóváltó állomásokon mindenütt bérelhet lovakat. Kocsisok, lovaszok, tolmácsok, vezetők is az utazók rendelkezésére állnak.

Mária-Terézia uralkodása alatt 1752-ben nálunk is megindulnak a személy-, csomag- és péniszállításra berendezett postakocsi-járatok. Bécs és Pozsony között naponként, Bécs és Buda között pedig hetenként egyszer járt postakocsi. Bécsből indult hétfő reggel nyolc órakor, Budára érkezett szerda reggel. Budáról indult vissza vasárnap reggel nyolc órakor, Bécsbe érkezett kedd reggel. Buda, Temesvár és Nagyszében közt csak minden negyedik héten járt a postakocsi. E kocsik egyik állomástól a másikig váltott lovakkal, postakocsis és postalegény kíséretében közlekedtek. Azokon a vonalakon, hol nem volt rendszeres személyszállító postajárat, a postamestertől lehetett kocsit és lovakat vagy csak lovakat bérelni. Mária-Terézia alatt tíz levélposta-járat volt az országban 165 postaállomással. Ahol nem volt postaállomás sem, ott az utas vagy hátaslovat vagy kocsit és lovakat bérelt a vendéglősöktől vagy parasztoktól, vagy pedig a forspontot, az előfogatot vette igénybe, amelyet a parasztoknak volt kötelességük szolgáltatni.

A közlekedésben 1824-ben következik be örvendetes javulás. Ekkor indul meg Bécs és Pozsony, 1825-ben pedig Bécs és Budapest között a fekete-sárgára festett császári gyorskocsi, a delizsánc, mely éjjel is megy. Bécsből Budáig 44 helyett 31 óra alatt teszi meg az utat és eleinte hetenként, később naponként közlekedik.

Az utazási kedv fellendülése magával hozza a különböző útleíró munkák elszaporodását. Ezek az útleírások gyakran csak magán használatra készülnek, egyes utazók azonban itineráriumukat ki is nyomatják, hogy mások számára az utazást megkönnyítsék. Így születnek meg sok kísérletezés után a Baedekerek ősei, a praktikus tanácsokat és fel-

világosításokat tartalmazó s több országot felölelő úti kalauzok, melyeknek szerzői előtt nem irodalmi, hanem gyakorlati cél lebegett s ezért a közlekedési eszközök, szállodák, vendéglők, szórakozóhelyek, pénznemek s hasonló mindennapi és közönséges dolgok tekintetében ajánlottak olvasóiknak megbízható útmutatásokat adni.

Az első gyakorlati, nevét méltán viselő úti kalauz egy francia protestáns emigránsnak, Louis Dutens-nak 1775-ben megjelent műve. Dutens mint egy angol herceg fiának nevelője, majd mint egy angol diplomata titkára sokat utazott és, tartózkodott külföldön. Később Londonban telepedett le s ott udvari történetíró lett.

Dutens művének előszavában azt írja, hogy sok az úti könyv, de kevés van olyan, amelyben az utazó megtalálja azt, amire utazás közben leginkább szüksége van. Azt állítja, hogy mindazokat az útakat, amelyeket leír, ő maga megtette s igéri, hogy pontosan jelzi angol mérföldekben az egyes városok közötti távolságot, úgy, ahogy saját maga egy angol postakocsi útmérő készülékével megállapította. Azt is kilátásba helyezi, hogy kalauzában a jó, sőt a rossz vendégfogadókat is jelzi, és pedig nemcsak városokban, hanem falvakban is, ezt az ígéretét azonban csak részben váltja be.

Az első dolog, amit az utazónak Dutens szerint tennie kell, ha egy városba megérkezik, az, hogy megveszi magának a város térképét, leírását és kalendáriumát. Este, míg a vacsora elkészül, ezekkel elszórakozik s másnap tudja, mit kell tennie, nem lesz kiszolgáltatva egy bérszolga önkényének.

Könyvében Dutens tanulságos táblázatokat közöl az egyes országok áráiról. Megtudjuk belőlük, mibe került akkor egy postaló, egy hátszló, egy postakocsis, egy lovász, egy libériás inas és egy közönséges szolga. Közli a különböző országok pénznemeit is. Meglepő, hogy e tekintetben milyen nagy volt a zűr-zavar s a csalásra mennyi kedvező alkalom nyílt, mert különösen Német- és Olaszországban minden tartománynak, sőt minden egyes nagyobb városnak meg voltak a maga pénznemei. A posta Dutens szerint Németországban van a legjobban megszervezve, ott egy ló után állomásonként egy forintot, az osztrák tartományokban háromnegyed forintot fizetni. A szerző mindenütt adja a postaállomások nevét és egymástól való távolságát, földrajzi és történeti felvilágosításokat is nyújt és ismerteti az egyes városok nevezetességeit.

A tulajdonképpeni itinerárium Angliára, Franciaországra, Olaszországra, Hollandiára, Németországra és Ausztriára terjed ki. Ezekben az országokban voltak „Európa leglátogatottabb útjai“, ez volt a XVIII. században a civilizált Európa. Nemcsak Oroszország és a Balkán nem tartozott bele, hanem Spanyol- és Lengyelország, sőt Svájc sem, a nyugati határszél kivételével hazánk sem.

Magyarországon Dutens csak három útirányt ismertet: Béctől Pozsonyig, Béctől Sopronon át Eszterházáig és Eszterházától Kismartonig. Béctől Pozsonyig az út 41 angol mérföld, az út 6 óra 5 percig tart, a postaállomások száma 4. Pozsonyról azt olvassuk, hogy „igen szép, magas helyen fekvő várkastélya van, mely székhelyül szolgál Mária-Krisztina főhercegnének s férjének Albert szász hercegnek, kiknek ott fényes és népes udvaruk van.“

Abban az időben, amikor Dutens könyve megjelent, Magyarország legnevezetesebb, mondhatjuk világhírű látnivalója az eszterházi kastély volt, melyet Eszterházy Miklós herceg építtetett 1765-től 1766-ig, Mária-Terézia uralkodása alatt, abban a korszakban, mikor főuraink egymással versenyeztek paloták, kastélyok és mulatóhelyek építésében, valamint francia és angol parkok létesítésében. Valamennyi közt a legnagyobb és leghíresebb az eszterházi kastély volt, melynek terve a herceg agyában valószínűleg 1764-iki franciaországi útja alatt, Versailles láttára fogamzott meg. Erről a „magyar Versáliáról“ s a benne tartott pazar ünnepélyekről a XVIII. században több magyar, német, francia stb. leírás jelent meg.

Dutens úti kalauzában Eszterházáról ezt írja: „Eszterháza Eszterházi hercegnek, Európa egyik legnagyobb urának kéjlakja. Kastélyában 200 főnyi testőrsége van, azonkívül állandó német színtársulata, olasz operatársulata és zenekara. 1770. júliusában a császárnő tiszteletére Köpcsényben Pozsony mellett bált és vacsorát adott, hol öten testőre szolgált hímzett egyenruhában. Az eszterházi vagy széplaki kastély nagyszerű és a kert s az erdei sétányok rendkívül kellemesek.“

Budát s több magyar várost Dutens nem is említi, Bécsét s az osztrák városokat ellenben magasztalja és nagy elismeréssel szól Cseh- és Morvaországról is.

Epp ilyen mostohán bánnak el Magyarországgal a többi XVIII. századi úti kalauzok szerzői is, bizonyosságául annak, hogy hazánkat nem sorozták a megtekintésre érdemes, civilizált országok közé. Számukra Bécsben véget ért a művelt világ, ott volt Nyugat-Európa határa, azon túl a barbár Kelet következett és ezt a felfogást hirdetve az osztrákok a maguk részéről szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a Bécsben levő külföldieknek a továbbutazástól elmenjen a kedvük.

Mindezeknek az akadályoknak ellenére akadt a XVIII. században néhány francia, aki hazánkba is elvetődött. Köztük első sorban Montesquieu érdemel figyelmet.

Montesquieu mielőtt életének főművét, az *Esprit de Lois*-t megírta, a korabeli előkelő divatot követve több évre terjedő körutazást tett Európában. Célja az volt, hogy megismerje a fejedelmi udvarokat, a különböző országok vezető személyiségeit, politikai intézményeit, törvényeit, szokásait s erkölceit és ily módon tapasztalatokat s megfigyeléseket gyűjtsön tervbe vett munkájához. Körutazásának egyik állomása Bécs, onnan átrándul hazánkba „ebbe a gazdag és termékeny országba, melyet egy büszke s nemes lelkű nemzet lakik, a zsarnokok ostora s uralkodóinak támasza“ — írja d'Alembert Montesquieu-ról szóló emlékbeszédében.

A kiváló francia filozófus lord Waldgrave-vel, Anglia bécsi követével 1728. május havában érkezett Bécsbe, hol hosszabb időt töltött s megismerte a császárt, a császárnét, a minisztereket s Bécs akkori előkelő embereit. Magyarországra saját bevallása szerint azért látogatott el, mert tanulmányozni akarta annak régi szokásait és intézményeit, amelyeknek másai Nyugat-Európában már sehol nem voltak fellelhetők; azok megismerése alapján fogalmat akart nyerni arról, hogyan élhettek egykor a saját ősapái.

Sajnos, Montesquieu-nek magyarországi tartózkodására vonatkozó

feljegyzései nem maradtak fenn, csak útinaplójának Olasz- és Németországra vonatkozó részleteiben és levelezésében találunk néhány idevágó-adatot. Tudjuk, hogy járt Pozsonyban s ott megismerkedett és beszélgetett magyar urakkal hazánk politikai helyzetéről és Ausztriához való viszonyáról. Pozsonyi tartózkodásának visszhangja lehet az *Esprit des Lois* következő pár sora: „Láttuk, hogy az osztrák ház miképp dolgozott szünet nélkül a magyar nemesség elnyomásán. Nem tudta, hogy az egy napon milyen értékes lesz számára. E népeknél pénzt keresett, ami nem volt; nem látta meg ellenben az embereket, akik voltak. Mikor a sok fejedelem a monarchia államait egymás között felosztotta, annak egyes darabjai bármiféle mozgásra és cselekvésre képtelenek lévén összeomlottak. Élet csak a magyar nemességben volt, mely felháborodott és mindent feledve belevetette magát a harcba; azt hitte, hogy kötelessége elveszni és megbocsátani.“

Pozsonyból Montesquieu a Felvidékre utazik s megtekint négy bányavárost: Körmöcbányát, Selmechányát, Besztercebányát és Újbányát. Fiatal korában sokat foglalkozott természettannal s a bordeaux-i tudományos akadémiában a levegőről, a testek súlyáról s egyéb fizikai kérdésekről olvasott fel értekezéseket. Mint természettudós látogatta meg tehát felvidéki városainkat s mikor visszatért Franciaországba, tapasztalatairól három dolgozatot írt, egyet Magyarország és a Hartz bányáiról, egy másikat két magyarországi forrásról, melyeknek vize a vasat rézzé változtatja át s egy harmadikat az újbányai gépről. A két forrás, amelyeket leír s melyeknek vizéből vegyelemzés céljából mintát vitt magával Velencébe, Besztercebánya mellett egy bányában eredt. Neftzer besztercebányai császári főbányatiszt megajándékozta egy lappal, melyet ő öntetett az egyik forrásban rézzé változott vasból s Montesquieu az ottani bányatisztek engedélyével kivett a forrásból s megtartott magának különböző fémdarabokat, melyek többé-kevésbé már át voltak változva rézzé. Az újbányai gép, melyről a harmadik dolgozat szól, arra szolgált, hogy több szivattyúval a bányából a vizet eltávolítsa. A bányának egy Potters nevű angol volt az igazgatója, akinek a helybeli lakók sok akadályt gördítettek útjába, mert az új gépet rossz szemmel nézték. A bányászokról azt jegyzi fel Montesquieu, hogy igen rosszul vannak fizetve, de azért türelmesen viselik nyomorult sorsukat. A bánya megtekintése után Potters vendégül látja. „Semmi sem kelti fel annyira szomjúságunkat, — írja — mint ha sokáig oly gépet vizsgálunk, amely tűz segítségével működik. Potters úr bevezetett a lakásába, kitünő tokaji bora volt; bőségesen ittunk belőle, azután útra keltem.“

Montesquieu Magyarországon mintegy három hétig tartózkodott, amelyből tizenkét napot Pozsonyban töltött. Eredetileg úgy tervezte, hogy Budára is ellátogat, ezt a tervét azonban, úgy látszik, elejtette. Egyik, Bécsből keltezett levelében azt írja, hogy hazánkban való időzése alatt sokat beszélt latinul és sok bort ivott. Pozsonyban megjelent a diétai üléseken és megismerkedett magyar urakkal. A nádor házában összejárt az ottani Nadasdi Ferenc püspökkel, aki annyira megkedvelte és oly sok felköszöntőt mondott rá, hogy végül mind a ketten megrészegedtek. A magyar főurak közt több igen művelt embert volt alkalma megismernie, Eszterházy herceget különösen nagy érdemű férfiúnak

tartja. Mulat a magyarok címkórságán. „Nagyon meg vagyok elégedve — írja —, az inasommal, akit itt szereztem s aki minden percben *illustrisnek* és *superillustrisnek* szólít; amikor szidom, a *celsissimus* címmel csillapítja haragomat és *magnificusnak* nevez, amikor a rossz levest hozza.“

Montesquieu visszatért Bécsbe s onnan Olaszországba utazott. Vencében Ronnevaltól hall érdekes részleteket a török háborúról. Azt írja, hogy Magyarországon három fontos vár van: Eszék, Belgrád és Temesvár. Ez a megjegyzése arra mutat, hogy hazánkra vonatkozó földrajzi ismeretei elég hiányosak voltak.

1740-ben Flachat lyoni gyáros és kereskedő vetődik el hazánkba. Flachat szenvedélyes utazó volt, Német- és Olaszországon kívül járt Kis-Ázsiában s Észak-Afrikában és buzgón tanulmányozta az iparon és kereskedelmen kívül a különböző népek erkölceit és szokásait is. Megfordult Sopronban és Szigetvárott s hosszabb időt töltött Pécsen. Pécs fekvése és környéke nagyon megtetszett neki, várfalai, árkai, tornyai s három mecsetje a 150 éves török uralomra emlékeztették. Azt írja Pécsről, hogy Magyarország „legcsinosabb“ városa. E megjegyzése igazolni látszik a régi szálló igét: Magyarnak Pécs, németnek Bécs, mely régi útleírásokban Péccsel kapcsolatban nem egyszer felbukkan. Lakosai azonban Flachat szerint nem valami barátságosak, mert „az idegenek, még a németek iránt is ugyanolyan megvetést tanúsítanak“, mint amilyent a muzulmánok éreznek a keresztények iránt.“ Látja utazónk a Balatont is, amely „bővelkedik halakban és a heves szelek miatt a tengernél is veszedelmesebb a halászokra nézve.“ Részletesen leír egy zajos táncmulatságot, amelyet valami dunántúli faluban látott. Megcsodálja a parasztléányok és leányok duhaj és mégis ritmikus táncát. Megtekinti Pozsonyt is. Azt jegyzi meg róla, hogy „nagy, szép és igen népes“ város, melytől „minden idegen sajnálkozva válik meg.“ Ott görög kereskedőkkel ismerkedik meg s azok rábeszélük, hogy velük keletre utazzék. E célból velük együtt csatlakozik egy Konstantinápolyba visszatérő török követ nagyszámú kíséretéhez, mely 90 fellobogózott csónakon egészen Belgrádig a Dunán teszi meg az utat. Közben itt-ott kiszáll, többek között Győrött és Budán. Buda nevezetességei közül, úgy látszik, franciánkat legjobban egy fürdő lepi meg, melynek leírásában a Rudas-fürdőre ismerünk rá. „Azt állítják, — írja — hogy e fürdők sok betegnek visszaadták már egészségét. Megfürödhetik azonban bennük a teljesen egészséges ember is, anélkül hogy baja esnék.“ E furcsa megjegyzés megértéséhez tudnunk kell, hogy ebben az időben a franciák s a többi nyugateurópai népek valóságos víziszonyban szenvedtek. XIV. Lajosról feljegyezték, hogy csak akkor fürdött, amikor orvosai elrendelték, mosakodása pedig abból állt, hogy napjában egyszer vagy kétszer kissé megnedvesítette az orra hegyét és a kezeit. A köztisztaság akkori színvonalára jellemző, hogy a versailles-i kastélyban nem voltak fürdőszobák, sőt mi több árnyékszék sem. A rendes mosdás és fürdés Franciaországban angol hatásra csak a XVIII. század második felében kezdett meghonosodni.

1765-ben egy Laporte nevű abbé érkezik Lengyelországból Pozsonyba. Egy hónapot tölt ott s egy hölgyhöz útleveleket ír, melyek jó része nem Magyarországról, hanem Erdélyről, Moldváról, Oláhországról,

Bulgáriáról stb. szól. Azt állítja, hogy Rákóczi Ferenc egy kéziratából merítette adatai egy részét, hivatkozik a Nádasdi-családdal való ismeret-ségére, összebeszél tücsköt-bogarat a régi magyar királyokról, Thököly-ről, Duna-menti városainkról, a tokaji borról stb. Tipikus képviselője a felületes, lelkiismeretlen kompilátornak.

A hetvenes években egy elzászi francia, Zorn de Bulach utazgatott hazánkban. 1772-ben érkezett Bécsbe Rohan herceggel, a későbbi bíbornokkal és strassburgi hercegérsekkel, a nyaklánc-hör hirhedt hősével, aki mint XV. Lajos rendkívüli követe két és fél esztendőt töltött az osztrák fővárosban. Ott Rohan nem diplomáciai képességeivel, hanem fényűző életmódjával vonta magára a figyelmet, míg Mária Terézia közbenjárására a francia udvar állásától fel nem mentette. Zorn de Bulach Rohan herceg mellé beosztva mint főtiszt s e minőségében sok érdekes eseménynek lehetett tanúja. Tanulságos naplót hagyott hátra, melyben urának diplomáciai működéséről s egyéb viselt dolgairól nem ír, inkább csak az udvari szokásoknak, eseményeknek, ünnepélyeknek s a császárváros életének leírására szorítkozik. A hercegnek s másoknak társaságában többször ellátogat hazánkba, egy ízben hosszabb utazást tesz Dunántúlon.

Miként naplószerű feljegyzései mutatják, Zorn vérbeli katona és nemesember. 45 éves korában mint ezredes vált meg a hadseregtől. Külföldön is első sorban a katonaság szervezete, elhelyezése és élelmezése érdekli. A gazdasági viszonyokat is tanulmányozza, a politizálástól ellenben óvakodik. Éles szemmel figyeli meg a dolgokat, igyekszik azoknak okait kinyomozni, bírálatukba azonban nem igen bocsátkozik, a kulturális állapotok, műemlékek és intézmények hidegen hagyják. Nincs írói ambíciója, a benyomásokat és adatokat szárazon veti papírra, nem ismeri sem a lelkesedést, sem a megbotránkozást.

1772. tavaszán, március és április hóban járja be a Dunántúlt egy Parcieux nevű francia társaságában. Saját kocsiján utazott a postaállomásokon váltott lovakkal. Mint naplója mutatja, a múlt század második felében Magyarországon az utazás nagyon veszélyes dolog volt nemcsak a közlekedési eszközök gyarlósága, hanem még inkább a rendes kocsútak hiánya miatt. Az írja Zorn, hogy az utak Dunántúlon egy-két szakasz kivételével szinte járhatatlanok, különösen Dél-Baranyában, ahol rőzsekötegeket dobálnak az útakra, hogy a nagy sárban valamiképp járni lehessen rajtuk. Egyes helyeken pedig az útnak még nyomát sem lehet felfedezni.

Zorn odamenet a régi zarándokok és keresztések útját követi, vagyis a Duna mentén halad egészen Zimonyig. Közben megtekinti Duna-menti városainkat, Pozsonyt, Magyaróvárt, Mosonyt, Győrt, Komáromot, Esztergomot.

Mosonyon innen hűsz hatalmas hajót lát a Dunán, Győr körül pedig sok székeret, ezek mind gabonát szállítanak a mosonyi katonai raktárakba. Győrről azt jegyzi fel, hogy elég nagy város néhány szép házzal, elhanyagolt erődítésekkel. Csinos főterén egy Mária-szobor tűnik fel neki, szemben vele pedig egy arannyal s márvánnyal díszített, nagyszerű templom. Ez a tér, melyet utazónk érdemesnek tart megemlíteni, nyilvánvalóan a mai Széchenyi-tér, melynek szép Mária-szobrát Kolonics Lipót győri püspök emeltette Budavár 1686-iki visszafoglalásának

emlékére, a szemben lévő templom pedig a jezsuitáknak 1641-ben épült temploma, a mai Bencés-templom. Az erőd-jellegétől megfosztott esztergomi várban a francia egy kaszárnyát s egy szép templomot lát. E templomot 1770—71-ben Mária-Terézia építtette a török világban elpusztult vártemplom helyett. Rudnay hercegprímás lebontatta s a helyén hozzáfogott az új főszékesegyház építéséhez, mely több megszakítással 1832-től 1896-ig tartott. 1827—1863

Zorn Esztergomból Dorogon és Vörösváron át megy Budára. Ott megtekinti a három szárnyból álló, impozáns külsejű királyi palotát s a Szent György-téren, a gróf Sándor-palotával, a későbbi miniszterelnöki palotával szemben fekvő fegyvertárat, a *Zeughaut*, melyben mintegy nyolcvan ágyút lát. Pesten megnézi a Rökkantak házát. A József-napi országos vásár pedig messze földről összesereglett parasztjaival és rengeteg mindenféle árujával, a temérdek csizmával, bundával és szűrrel igen festői látvány volt számára.

Budán túl megint a Duna mentén megy. A falvak itt is, mint a Duna felső szakasza mentén, nagy távolságra vannak egymástól, köztük nagy mocsarak és szántóföldek terülnek el. Amint útjában előrehalad, úgy találja, hogy a falvak egyre nyomorúságosabbak lesznek. Ercsi, Adony, Dunaföldvár, Paks, Tolna, Szekszárd, Mohács és Baranyavár érintésével Északra, onnan Zimonyba utazik. Visszajövet Eszéken, Beremenden és Siklóson át Pécsre érkezik, melynek szép környékéről nagy dícsérettel emlékezik meg. Azután Szigetváron, Nagykanizsán át Zalaegerszegrre ér, honnan Kőrmenden, Kőszegen és Sopronon át rendes országút vezet Bécsbe sűrűn fekvő falvakon és jól művelt földeken keresztül.

Zorn de Bulach dunántúli körutazása alatt nagyon érdeklődött a földművelés iránt. Ahol járt, mindenütt kérdezősködött, jegyzeteket készített, összeírta a mezőgazdasági termények, élelmiszerek stb. árait. Úgy találja, a föld általában rosszul van művelve és sok a parlagon heverő terület. Ennek több oka van: a lakosság csekély száma, az értékesítés nehézsége s az ország politikai és társadalmi szervezete. Az állattenyésztés is mind mennyiség, mind minőség tekintetében fejleszthető lenne, ha volnának rendes, gondozott legelők és az állatok a pusztákon nem volnának állandóan, még szigorú teleken át is, kitéve az időjárás viszontagságainak.

Komárom és Esztergom közt egy községben naplójába a következő árakat jegyezte fel:

1 pár nagy csirke	7—8 krajcár
1 pár lúd	30 „
1 kacsa	8 „
1 font marhahús	3½ „
1 font borjúhús	3½ „
1 font juhhús	1 „
1 nagy mérő búza	4 „

Ugyamott egy 500—600 fontot nyomó ökörnek 40, egy jó nagy disznónak 5—6 forint az ára. A győri vásárban az tapasztalta, hogy 80—90 forintért igen jó lovat lehet kapni. Tolnában olcsó a hal és a bor, a ponty vagy csuka fontja ½ kr., egy akó bor ára pedig 2f. 30 kr. és 5f. közt válto-

kozik. Minél inkább távolodik az ember Béctől, az értékesítés akadályai miatt annál alacsonyabbak az árak. Baranyában, a Duna és Dráva szögletében 2½ kr.-ért lehet egy font marhahúst venni.

Zorn szerint elhagyatott állapotban van az ipar is. Ausztriának nem érdeke, hogy fellendüljön, mert akkor Magyarország az osztrák iparúzó tartományoknak versenytársává válnék. A magyar ipar elhanyagolásának az is oka, hogy az osztrák uralkodóház szívesebben látja a gyárakat olyan tartományokban, ahol teljhatalma van és ahol azokat önkényes vámokkal sújthatja, ezért nem enged gyárakat létesülni Magyarországon, ahol azok minden adózástól mentesek lennének.

A köznép nagyon igénytelen és igen kezdetleges viszonyok közt él, pedig Zorn szerint földművelőnek és katonának egyaránt jó emberanyag. Az osztrákok azonban nem értik a vele való bánásmódot. Meglepő, hogy ez az elzászi francia a magyar fajnak sokkal kedvezőbb jellemzését adja, semhogy azt egy, osztrákok közt élő s tőlük többé-kevésbé befolyásolt külfölditől várná az ember. Azt írja, hogy a magyar nép „büszke, merész és harcias, ami annál jobban illik hozzá, mert e tulajdonságok mellett sok szelídség van benne és nagy buzgóság másokat lekötelezni, ha jól bánnak vele; ha azonban kényszeríteni akarják valamire, akkor keményen ellenáll. Erőszakkal semmire sem lehet vele menni. S ez az, ami felingerli a németek ellen, akik mindig az erőszakhoz, fölényességhez és kényszerhez folyamodnak vele szemben.”

Rohan herceg Bécsben megismerkedett magyar főurakkal is, többek közt gróf Eszterházy Ferenc, főkancellárral, aki 1772. május havában nagy kerti ünnepélyre hívta meg cseklészi kastélyába és Eszterházy Miklós herceggel, aki 1772. júliusában számára a Bessenyei által is leírt „eszterházai vigasságokat” rendezte. Hogy ezek az ünnepélyek milyen nagyszabásúak voltak, mutatja, hogy az egyébként szűkszavú, nem egy-könnyen lelkesedő Zorn, aki Rohant Cseklészre és Eszterházára elkísérte, részletesen beszámol róluk naplójában.

Az eszterházai kirándulás így folyt le. Július 12-én indultak Bécsből. Maga a herceg jött el Rohanért és vissza is kísérte. Ut közben különböző állomásokon pihent lovak várták őket, minden egyes alkalommal egy huszár lovagolt eléjük. Megérkezésükkor a hercegnek 150 főnyi gránátos csapata fogadta őket élén egy kapitánnyal, egy főhadnaggyal és egy hadnaggyal. Az eszterházai kastély szép bejáratával, hatalmas udvarával igen impozáns benyomást tesz rájuk. A földszinti fogadótermet Zorn így írja le: „A földszinti szalón boltíves. A pilléreket s az oldalfalakat, valamint a mennyezetet arany és egyéb különböző színű virágfüzérék díszítik. Egymással szemben két barlang van. A bennök folydogáló víz kedvesen csobog és felfrissíti a szalont; onnan egyenesen a kertbe és az udvarba lép az ember.” Ezután következik a hercegi és hercegnői lakosztálynak, valamint a két emeleti fogadóteremnek leírása, melyek nagyszerűek és fejedelemhez méltók s melyeknek kivilágításához 500 gyertya kell. Hatalmas a kastélyhoz tartozó park és erdő is, külön vadaskerttel a vaddisznók, szarvasok, dámvadak és fácánok számára.

A francia követ tiszteletére a herceg fényes ünnepélyeket adott. Volt nagyszerű kivilágítás és tűzijáték, álarcos bál, voltak vásárok, vadászatok. Egyik fő látványosság a vidékbeli parasztság felvonulása

volt: háromszáz pár vonult fel zászlók alatt és zeneszóval, külön-külön községek szerint, festői viseletben. A vendégek szórakoztatásáról a herceg színjátszó társulata és 30 főnyi zenekar is gondoskodott.

Október 18-án Zorn de Bulach Holicson járt, ahol a királyi kastélyt, fácnoszt és méntelepet volt érdemes megnézni s ahol Ferenc császár ősszel vadászat céljából két hetet szokott tölteni. Október 29-én pedig Kismartonban volt Eszterházy Miklós hercegnél vadászat, melyen 54 vaddisznó esett el, közülük nyolcat ő lőtt le.

1778-ban Le Roy de Lozembrune bécsi udvari tanácsos és főhercegi nevelő egy hetet tölt gr. Eszterházy Ferenc cseklézi kastélyában s egy bécsi francia barátjához intézett levelében leírja a kastélyt és a hozzátartozó parkot. A kastélyban pompás könyvtár van, a parkban pedig belvedere, kaszinó, labirint, Diana-erdő, cigánykunyhó, remetelak, Calypso-sziget stb. A szerző filozófus és szép lélek, szeret bölcselkedni és haladó elveit igyekszik a nagyurak iránti hódolatával s a fényűzés és a civilizáció megbecsülésével összeegyeztetni. Egy francia nyelvű műve, amely Rousseau műveltségellenes filozófiájának cáfolata akart lenni, 1780-ban Budán jelent meg. Úgy látszik, talán mint főúri nyelvmester, hosszabb időt töltött hazánkban is.

A cseklézi kastélyt, melyről könyvecskéje szól, 1722-ben gr. Eszterházy József építtette. Értékes kép- és régiség-tára, iparművészeti gyűjteménye volt s gazdag könyvtára becses Napoleon- kéziratokkal. 1911-ben leégett, régi alakjában újjáépítették, de könyvtára a tűzvész martaléka lett.

A XVIII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben nagy olvasottságnak örvendtek egy „utazó franciának“ Németországról szóló, maró gúnytól áthatott, szellemes, forradalmi hangú levelei, melyeket egy Párizsban lakó fivéréhez intézett. E levelekben a szerző hazánkról sem feledkezik meg, erről a különös országról, hol szerinte a főuraknak fényes palotáik vannak, a köznép pedig állatok módjára földalatti barlangokban lakik, vagy sátrakban, mint a kalmükök. Pozsonyban, Pesten, Budán azt hiszti az ember, hogy művelt országban van, e városok kapuitól néhány mérföldnyire ellenben az a benyomása, mintha Mongóliába tévedt volna. Főuraink franciás életmódját így jellemzi: „*Unsere Moden sind schon bis an die Gränzen der Moldau und Wallachey vorgedrungen, und alles, was von Pressburg bis nach Kronstadt feine Welt heisst, spricht unser Patois. Man iszt und trinkt nicht mehr hungarisch, sondern gibt Diners, Soupers und Déjeuners. Man gibt wechselweis Bal paré und Bal masqué... Man spielt rohist, hat Poudre à la Maréchale und die Damen bekommen Vapeurs... Die Herren haben einen Ami de la Maison für ihre Frauen, und die Frauen eine Fille de Chambre für ihre Herren... und was bey allem dem das notwendigste ist, man hat Schulden... Man lockte den stolzen Ungarn, der auf seinem Landsitz Freiheitsentwürfe brütete, an den Hof in die Stadt.*“ Szerzőnk szerint az osztrák udvar elérte célját. Az Eszterházyak, Csákyak, Erdődyek, Zichyek, Forgáchok, Koháryak, Károlyiak mind el vannak adósodva s ez a nemzetiségéből kivetkőzött, nagyvárosias, eladósodott főnemesség nem veszedelmes többé Auszriára nézve.

Ez a satirikus könyv misztifikáció, nem francia volt a szerzője, hanem egy Kaspar Risbeck nevű svájci német publicista.